

ALGUNS TEMES BÀSICS EN L'ÈTICA KANTIANA

Ramon ALCOBERRO

- ANTECEDENTS DE L'ÈTICA KANTIANA
- EL PROJECTE KANTIÀ EN FILOSOFIA MORAL
- LES FORMULACIONS DE L'IMPERATIU CATEGÒRIC
- L'AUTONOMIA DE LA VOLUNTAT COM A PRINCIPI SUPREM DE LA MORALITAT
- L'ESTATUT DE LA LLIBERTAT

Antecedents de l'ètica kantiana.

Per estrany que pugi semblar, Kant no creia ser cap innovador radical en ètica i el mateix ho va explicitar en una nota a la segona CRÍTICA: «no he establert cap principi nou; sinó tan sols una *fòrmula nova* de la moralitat». Kant simplement considerava que estava expressant en un llenguatge contemporani (il·lustrat) idees que estaven implícites ja en tota la tradició filosòfica anterior. El mèrit de la seva filosofia moral rau a haver situat la pura autodeterminació incondicionada de la consciència com a arrel del deure; però aquesta vinculació entre deure i llibertat havia estat ja el gran tema de les escoles hel·lenístiques en ètica.

Molts filòsofs anteriors havien insistit en què la capacitat moral està vinculada a la raó i en què la raó és present en tota mena d'humans, sense distinció. És a dir, que els humans tenim una capacitat universal per tal de fer-nos morals. Kant ho expressa així: «Hem d'atribuir a tot ésser dotat de raó i de voluntat, la propietat de determinar-se a actuar sota la Idea de llibertat» (Ak, IV, 448). Mentre cada humà pot tenir uns coneixements científics o tècnics diferents, en canvi, pel que fa a la moral, aquesta facultat és universal: la moral és així el lloc de trobada per a tots els humans. D'aquí la importància d'un bon coneixement de l'estructura i els principis formals que regeixen l'edifici de la racionalitat moral.

L'ètica kantiana s'ha de comprendre en una doble perspectiva: per una banda és un projecte innovador, perquè l'èmfasi que posa en la llibertat entesa com a autonomia enceta una nova perspectiva ètica (sense autonomia no hi ha modernitat!); però alhora no és una revolució des del no-res; arrela en la tradició pietista, en el debat entre estoics i epicuris i en la tradició il·lustrada, prou complexa.

Entre els moviments que deixen petja en l'ètica kantiana cal esmentar, ultra la tradició pietista, el racionalisme moral leibnizià, passat per Wolff, l'emotivisme moral de Hutcheson i Shaftesbury i la tradició francesa de les Llums, en el doble vessant de Rousseau i Voltaire.

1.- Pel que fa al pietisme, convé recordar que aquesta tradició religiosa, en què fou educat Kant, era una secta rigorista derivada del calvinisme que reaccionava contra l'ortodòxia ètica i religiosa llavors dominant. Els pietistes criticaven la reducció de la fe a les pràctiques conformes a la lletra però no a l'esperit moral de la religiositat, així

com la corrupció que implica el respecte cec i formal envers una autoritat externa. Una sèrie de predicadors (Knutzen, Schultz, Francke, Gehr...) havien expandit un model de religió interioritzada, depurada moralment i basada en la idea que l'autèntica fe consisteix sempre en una forma de combat coratjós. A aquesta idea "combatent" de l'ètica i de la fe Kant hi estigué sempre profundament vinculat, no debades, estudià a l'escola pietista de Königsberg, fundada per Gehr i Francke el 1689.

Hi ha un seguit de principis clarament pietistes en origen que l'ètica kantiana recull i universalitza. Entre els més importants cal esmentar els següents:

- La idea d'una ètica entesa com a combat, com a forma de resistència i de coratge contra la tendència a una vida tova. Per a Kant les tendències naturals al plaer són –com a poc– moralment sospitoses i quasi sempre perverses. El coratge és un «element constitutiu de la virtut» (RSR, Ak VI, 183). La virtut és una forma de lluita contra el pitjor de l'home que és la tendència a rendir-se davant els obstacles i els paranys que la natura ens posa per impedir-nos realitzar el nostre deure. Com dirà Kant: «La virtut és la força moral de la voluntat d'un home en l'acompliment del seu deure».
- La idea de "conversió", que no entén com una simple reforma de la conducta, sinó com una transformació de soca-rel. Conversió i sinceritat moral són les dues cares de la mateixa exigència moral. "Convertir-se" (val a dir: abandonar el mal per entrar en el bé, "desfer-se de l'home vell", en la tradició bíblica) expressa també el poder de l'home per a transformar-se en profunditat. Tot home ha de convertir-se en el sentit que ha de fer tant de bé com li sigui possible. Ser sincer és ser moralment pur. La sinceritat és, al mateix temps, un deure i la condició de qualsevol deure.
- La idea d'una religió moralitzada que està contra la falsa devoció (és a dir, contra la superstició i el fanatisme). La veritable pietat no seria res sense virtut i, en conseqüència, no pot caure en la perversitat de la superstició. Aquesta idea, extensament desenvolupada a LA RELIGIÓ DINS ELS LIMITS DE LA MERA RAÓ és estrictament d'origen pietista –secta que fou sovint perseguida, però que mai no perseguí ningú. La superstició seria la fi de tota moralitat, substituïda pel fetixisme.

2.- El racionalisme moral alemany, propi de Leibniz i Wolff és un segon nivell d'influència present en Kant. L'esforç leibnizià de posar d'acord raó humana i pietat és clarament continuat per l'ètica kantiana. En Leibniz la perfecció de la raó especulativa permet el ple acompliment de la voluntat moral ("Advertiment sobre S. Puffendorf", "Reflexions sobre l'art de conèixer els homes"...). Kant, que concep la seva teoria moral com una reformulació dels principis purs de la moralitat que existeixen ni que sigui confusament en la raó humana comuna, considerarà sempre que fer una "metafísica dels costums" o una "crítica de la raó pràctica" és una necessitat que deriva de la mateixa anàlisi de la racionalitat.

- La novetat, però, de Kant en aquest context leibnizià és el fet d'identificar "raó pura pràctica" amb "voluntat moral". Aquí convé recordar que la raó teòrica no és tan sols la "raó pura", sinó que aquesta raó pura té també un vessant pràctic. Tan raó (i la mateixa) és la pura com la pràctica; mentre que per a Leibniz la raó és teòrica i la voluntat és pràctica. La moral leibniziana està basada en el coneixement, de tal manera que ningú que no conegui no pot perfeccionar el seu enteniment ni, en conseqüència, millorar moralment. Kant no hi està gens d'acord. Actuar moralment

no implica conèixer intel·lectualment. Per això la crítica al concepte de "perfecció" wolffià (que inclou les idees de "talent" i "habilitat") és molt sovintejada en l'obra kantiana. La perfecció moral en Kant no és la conseqüència de cap coneixement sinó de l'esforç de la voluntat que mai no acaba, ni assoleix cap forma definitiva. Que l'home s'autoperfeccioni en l'obrar moral no vol dir que mai assoleixi el perfeccionament intel·lectual.

3.- L'empirisme anglès i en concret la doctrina del sentiment moral, tal com apareix en Hume, Shaftesbury, Hutcheson i Burke era coneguda per Kant que en fa esment a l'"Anunci de programa per a les lliçons del semestre d'hivern 1765-1766". Són les teories emotivistes les que el permeten trencar amb el racionalisme moral de Leibniz i Wolff. Allò que li interessa de l'emotivisme és, fonamentalment, que ha establert que el bé moral pot ser conegut per qualsevol humà. En les "Observacions sobre el sentiment del bell i del sublim", Kant veurà en el sentiment un principi infal·lible, una experiència originària que ens permet copsar el bé de manera immediata. Però ràpidament s'anà distanciant d'aquesta formulació emotivista, en la mesura que per a ell la virtut exigeix consciència d'obligació i de disciplina que l'emotivisme no pot oferir. Aquells qui són virtuoses per principi i per autoexigència valen més que els qui ho són per sentiment. Els "Somnis d'un visionari" mostren prou a les clares que sobrevalorar l'emoció pot ser moralment ruïnós. El sentiment moral és un "efecte subjectiu" de la moralitat, però no de cap manera la font de la moralitat. El sentiment moral és una qualitat bella i ens dignifica, però no constitueix altra cosa que una mena de predisposició estètica i de cap manera no pot fundar una moral objectiva.

4.- La petja de les Llums, especialment de Rousseau i de Voltaire és també prou important. D'aquest tema se n'ha parlat molt des que Hegel li va retreure convertir les "raisons du coeur" rousseaunianes en la base de la consciència moral (atribuint a Rousseau el que més aviat era influència anglesa). Però és ben sabut que Kant fou un lector empedreït de Rousseau i fins i tot hi ha anècdotes sobre el tema. Rousseau fou qui l'hi va mostrar que la dignitat de l'home no prové del coneixement (que només alguns posseeixen) sinó de l'aptitud per a ser individus morals que està present en tothom. La idea que l'ètica no és separable de l'antropologia (el sentit de la quarta pregunta de la "Lògica" –què és l'home?– que resumeix i implica les altres tres) és clarament rousseauniana. Per a Rousseau, com per a Kant, la finalitat de la filosofia és conèixer l'home.

Un segon element rousseunià és la centralitat de la consciència moral. La idea que la consciència moral és un jutge moral infal·lible i no ens pot enganyar és comuna a ambdós autors. Com Rousseau, també Kant pensa que l'home és originàriament bo i reconeix «una disposició al bé en la natura humana». Com Rousseau, també Kant pensa la llibertat com una propietat intrínseca i inalienable de l'home i, com ell, finalment, critica el luxe, defensa la necessitat de fermes principis morals i situa la llibertat moral en l'obediència no al desig sinó a la llei fixada en la consciència de l'home. En definitiva, el Rousseau de Kant no és el del "Segon discurs" sinó el del "Contracte Social".

Des del punt de vista ètic, Rousseau és interessant també en la mesura que obre a Kant la perspectiva de "la humanitat". En un moment autobiogràfic de les "Observacions sobre el sentiment del bell i del sublim", diu sobre això:

«Jo mateix sóc, per gust, un investigador. Sento tota la set pel coneixement i la inquietud desassossegada per conèixer sempre més, així com també el contingut que hi ha en tot progrés. Algun temps vaig

creure que tot això podia constituir l'honor de la humanitat i menyspreava la plebs que no sap. Però Rousseau m'ha portat al que és recte [hat mich zurecht gebracht] Aquesta prerrogativa encegada desapareix, aprenc a honorar els homes, i em sentiria a mi mateix més inútil que els treballadors comuns, si no cregués que aquesta consideració pot participar a tots els altres un valor per tal de restablir de vell nou els drets de la humanitat».

Però convindria no oblidar que també hi ha alguna cosa de Voltaire en Kant: són voltairianes la idea que cal "conrear el propi jardí", que la por és el més contrari al sentiment moral i que específicament cal no témer la mort. La idea de la filosofia moral com a força té també un obvi regust voltairià.

Simplificant, Kant, com vol el tòpic, fou un filòsof il·lustrat de províncies, que des de la Prússia del nord i gràcies més a la lectura que a l'experiència personal, experimenta molt diversos "despertars" del somni dogmàtic:

- Hume el va despertar del "somni dogmàtic" de la filosofia racionalista.
- Rousseau el va despertar del somni moral de l'emotivisme i li va donar la idea d'una concepció del deure.
- Però, a més, caldria afegir un tercer "despertar", el de la filosofia política –que deu a les revolucions americana i (sobretot) francesa.

El projecte kantianisme en filosofia moral.

Kant té una consideració quasi matemàtica de la seva teoria moral. La seva fórmula (nova) de la moralitat es podria expressar així:

Llibertat = Llei Moral = Autonomia = Bona Voluntat

La matematització de la moralitat no implica cap 'enveja' de la matemàtica, ni és una prouja d'estil. Kant considerava que la seva teoria ètica coincidia amb la matemàtica, perquè era demostrativa deductivament.

És important entendre que la famosa 'aridesa literària' de Kant té a veure amb la concepció matematitzant de l'ètica que hi ha al fons del kantisme. El saber humà és limitat (per això els al·lucinat no poden explicar el món i es limiten a viure de o en 'somis' com el Swedenbourg dels SOMNIS D'UN VISIONARI); però aquesta limitació de la racionalitat humana no implica de cap manera que el coneixement sigui un pou de falsedats. Podem pensar amb rigor i deductivament, i això és el que aporta la convicció kantiana

Les formulacions de l'imperatiu categòric.

Cal recordar que l'imperatiu categòric, per ell mateix, no és estrictament la moral sinó la seva condició "a priori". Només podrà ser lliure qui assumeixi com a criteri de la seva acció obrar alhora lliurement i amb (auto-) exigència del deure. L'imperatiu pressuposa la llibertat, però no es coneix la llibertat si no és realitzant-la. En l'imperatiu categòric, el subjecte moral –que necessàriament ha de ser autònom–

realitza una mena d'experiment mental. Es tracta que cadascú es preguntí si podria desitjar, sense caure en contradicció, que allò que ell vol esdevingui llei universal.

Un imperatiu categòric pretén convertir les màximes (regles o principis generals subjectius) en lleis, és a dir, en principis objectius i universalitzables.

Kant va proposar diverses formulacions de l'imperatiu categòric, tot i que sovint es redueixen a dues (la primera i la tercera en aquest text), considerant les altres com a equivalents, o com només un matís de les anteriors. No entrarem ara en un debat erudit, i sovint prou "fantasma" sobre el valor i les matisacions que inclou cadascuna de les redaccions, però cal indicar que la primera i la segona formulacions de l'imperatiu fan referència a l'acció moral en tant que tal, en el seu aspecte més formal, mentre que la tercera i la quarta es refereixen al subjecte de l'acció, als fins i als mòbils de l'acció.

A.- Les dues primeres formulacions: voler segons una màxima universalitzable sense contradicció.

La primera formulació de l'imperatiu categòric: «actua únicament de tal manera segons la màxima que puguis voler que es converteixi en llei universal» es completa per la segona formulació: «actua com si la màxima de la teva voluntat hagués de ser erigida en llei universal *de la natura*».

L'imperatiu categòric exigeix que s'actui de tal manera que la màxima de la voluntat sigui anàloga a una llei universal de la natura. Tant el món físic (sensible) com el món moral (intel·ligible) obeeixen a lleis. El que pretén Kant és que, en definitiva, la llei moral ha de ser tan universal i tan sense excepcions com una llei física. La idea és que la màxima (subjectiva) del meu obrar pugui esdevenir llei universal (i objectiva) de la raó i de la natura. La causalitat empírica natural i la causalitat intel·ligible per la llibertat han de ser compatibles a través de l'enteniment –mitjancer entre ambdós nivells.

B.- La tercera formulació: respectar sempre la dignitat de la persona humana. Considerar el valor per oposició al preu.

La tercera formulació diu que l'home té objectivament un valor absolut i que, en conseqüència, mai no pot ser considerat com un instrument sinó sempre com una finalitat. El respecte degut a tot humà prové, així, del fet de ser un fi en si mateix i mai no una eina. Reduir l'humà a simple mitjà és tant com fer-ne una cosa i com negar que la voluntat (de bé) humana sigui un valor absolut. Si la persona està dotada de llibertat pràctica i d'autonomia moral, llavors no és tan sols un subjecte gramatical (com en la frase "jo penso") sinó que aquest jo té una intensitat ontològica i existencial com a "persona". La llei moral és el que ens fa persones i, per això mateix, ens impedeix esdevenir objectes.

La idea que la personalitat moral té dignitat i valor ha de ser llegida per oposició al simple "preu" propi de les coses. És la diferència entre el valor intrínsec (humà) i el valor extrínsec dels objectes. Tot el que té un preu pot ser reemplaçat per una altra cosa de preu equivalent; però allò propi de l'home és la dignitat que no sabria ser objecte de transacció.

C.- La quarta formulació: ser membre legislador del regne dels fins,

L'última formulació de l'imperatiu categòric consisteix a considerar la voluntat de tot ésser raonable com a principi de legislació universal. Es proposa considerar que la voluntat racional considera tot individu com a subjecte legislador universal "en el regne dels fins".

El regne dels fins és el conjunt de voluntats lliures (autònomes) universalment legisladores que se sotmet a lleis pràctiques en tant que individus racionals i no només com a individus singulars que pertanyen al món sensible.

L'autonomia de la voluntat com a principi suprem de la moralitat.

El concepte d'autonomia de la voluntat condensa les principals tesis morals de Kant. "Autonomia" és la capacitat que té la voluntat de legislar-se a sí mateixa, és a dir, de triar sobiranament les màximes, amb independència dels desigs sorgits de la naturalesa pròpia de cadascú com a ésser sensual. L'autonomia pressuposa la llibertat, entesa com a autodeterminació en el món fenomènic, val a dir, com a possibilitat d'independència respecte a la determinació causal. O en altres paraules, només sóc autònom quan sóc jo qui pot determinar les causes i no sóc determinat per elles.

A la FONAMENTACIÓ el problema de l'autonomia no és abordat de manera immediata, sinó mediat: només quan s'han posat els fonaments de la moralitat (la bona voluntat, el deure, la crítica de l'eudaimonisme, les quatre formulacions de l'imperatiu), Kant utilitza –en la quarta formulació el concepte d'autonomia.

[A la *Fonamentació*, Kant no utilitza el concepte "autonomia", sinó que parla de "fet pur de la llei moral"]

L'autonomia és el principi segons el qual la voluntat es considera a sí mateixa com a legisladora universal en el regne moral per oposició a l'heteronomia en què la voluntat per comptes d'obeir la seva pròpia raó (la llei de la raó pura pràctica), obeeix a mòbils subjectius sensibles. La defineix dient que:

«L'autonomia de la voluntat és aquesta propietat que té la voluntat de ser, per a ella mateixa la seva pròpia llei (independentment de tota propietat dels objectes del voler). El principi de l'autonomia és, doncs, el de triar sempre de tal manera que les màximes de la nostra tria siguin compreses al mateix temps com a lleis universals el l'acte del voler».

L'autonomia expressa el fet que la voluntat, tot i estar subjectada a una moral racional pura que la limita, només obeeix a la seva pròpia legislació. Només quan l'home es considera en tant que membre del regne dels fins en sentit fort, la seva voluntat és autònoma i universalment legisladora. En altres paraules, la voluntat només és autònoma si legisla d'una manera universal. En l'autonomia, la voluntat se sotmet lliurement a la seva pròpia llei que és, al mateix temps, una llei per a tots els membres del regne dels fins. L'autonomia de la voluntat (causalitat intel·ligible segons la llei moral) funda i manifesta la dignitat – valor de l'home com a persona moral i el respecte que tot home es deu a sí mateix i als altres homes en tant que fins en sí. Autonomia és autodeterminació. En canvi, quan la voluntat és determinada conforme a una llei que és exterior i estrangera a la raó pura pràctica, cau en l'heteronomia de les causes eficients.

Només hi ha autonomia quan hi ha submissió espontània a la llei moral. En aquest sentit, l'autonomia és l'acte pel qual jo em limito interiorment a mi mateix. En aquest sentit "autonomia" és un mot més propi de l'ètica que de la legislació, en la mesura que la llei jurídica és un límit extern.

L'autonomia és, doncs, la forma humana de la responsabilitat. I convé explicar que, en aquest sentit, Kant considera que mai per mai no es poden deduir d'una voluntat divina externa. En altres paraules, els deures no són obligatoris perquè siguin manaments de Déu, sinó que és en la mesura que són deures que poden ser considerats com a manaments de Déu. A la *Crítica del Judici* dirà que el concepte de Déu deriva de la "nomotètica de la llibertat" i no a la inversa. L'autonomia deixa un lloc per a Déu però revela el poder legislatiu i judicial de l'home sobre ell mateix.

No seria correcte, però, passar per alt que l'autonomia té un correctiu que és la "publicitat". Per a Kant, tot allò que no es pot donar a conèixer –o fer– amb publicitat no és moral, de manera que és aquesta característica la que uneix l'autonomia amb la legislació.

L'estatut de la llibertat

La llibertat és un dels conceptes més difícils de descriure en la filosofia moral de Kant perquè segons les obres –i àdhuc a l'interior d'una mateixa obra– té estatuts diversos. Mai Lequan, a qui segueixo, en proposa alguns de prou diferents:

- Passió natural
- Tendència innata
- Experiència psicològica interna
- Hipòtesi o suposició (pràcticament necessària)
- Idea transcendental (teòricament problemàtica)
- Principi regulador
- Postulat de la raó pura pràctica
- Realitat fundadora del pur fet de la moral

Aquesta varietat de punts de vista ha fet que la teoria kantiana de la llibertat s'hagi considerat sovint obscura i fins contradictòria.

- Al nivell més baix, la llibertat és una passió

Kant considera a l'*Antropologia* que les passions són: "una gangrena per a la raó pura pràctica". La llibertat constitueix una tendència natural en l'home que es manifesta essencialment a través de tres fenòmens: la guerra permanent a l'estat de natura, els crits i les llàgrimes dels nadons i la vida nòmada d'alguns pobles. Aquesta passió per la llibertat distingeix l'home dels animals. És l'expressió de la seva independència, que considera una ofensa tot allò que se li presenta com un obstacle. La llibertat com a passió és pròpia de l'estat de natura i no del ciutadà d'un Estat jurídicament administrat.

- A un segon nivell apareix la llibertat i la independència civils, que implica la necessària llibertat de pensar.

Kant distingeix la "llibertat" civil de la "independència" civil. En un estat civil jurídic (de justícia distributiva) el ciutadà gaudeix de tres drets fonamentals: llibertat, igualtat i independència, que són els principis a priori de la constitució civil. En aquest sentit, la llibertat civil que consisteix a cercar lliurement la pròpia felicitat pertany a tot ciutadà

en qualitat de membre del cos comú. No es pot imaginar un estat que restringeixi aquesta llibertat sense caure en el despotisme. La llibertat funda tot dret i tota constitució jurídicopolítica.

Però, mentre reivindica la llibertat civil, no assumeix la independència civil, que només és pròpia dels ciutadans actius, però no de tots els ciutadans. Els dos fonaments de la república kantiana són el "deure d'obediència" al sobirà i el dret a la llibertat o llibertat legal.

- La llibertat del pensament autònom "atreveix-te a pensar" i la primera màxima del sentit comú: "pensa per tu mateix"

A "Què és la Il·lustració?", Kant justifica la llibertat en relació a l'ideal històric de les Llums.